

TRAGOVI NABOŽNE KNJIŽEVNOSTI U KOVAČIĆEVU DJELU

Zlata Šundalić

1.

U novijim se radovima (mislimo na preglede i povijesti¹), čiji je predmet bavljenja hrvatska književnost naglašava »nelogičnost dosadašnje podjele na tzv. stariju i tzv. noviju hrvatsku književnost« (Šicel, 1997: 5). Takva je *nelogičnost* pristupa najčešće rezultirala odjelitim povijestima tzv. starije (Vodnik, 1913; Kombol, 1945; Georgijević, 1969; Matić, 1945) i povijestima tzv. novije hrvatske književnosti (Barac, 1954, 1960).

Kada je riječ o hrvatskoj *nabožnoj književnosti*,² njenim pojavnim oblicima, uputno je detaljnije informacije potražiti u navedenoj prvoj skupini povijesti hrvatske književnosti, jer u povijestima koje se bave tzv. novijom hrvatskom književnošću za nju nema mjesta. Pogrešno bi bilo iz toga zaključiti da s preporodnim vremenom zamire produkcija nabožne knjige koju inače čine molitvenici, katekizmi, životi svetaca, zbirke propovijedi, tumačenja evanđelja, liturgijska lirika, dulje pjesme djelomice ili u cjelini alegoričkog karaktera, lekcionari, pučka crkvena pjesma, odnosno djela u kojima se jasno prezentira kršćanski svjetonazor, religiozna tematika i religiozno-moralna funkcija (Kravar, 1992). Da nije tako, potvrđuje npr. i »*pučki književno-nabožni bestseler 19. stoljeća*« (Zečević, 1988: 7) — Jaićev *Vinac bogoljubnih pisama*, koji je od prvog izdanja iz 1827. do 1995. doživio 25 izdanja (Hoško, 1996: 7). Naime, usporedo s tijekom dominantnih devetnaestostoljetnih stilskih formacija (romantizma i realizma) egzistira i subliterarni sloj nabožne književnosti. Iako njeno istraživanje tek predstoji, ipak se na temelju specijalistički usmjerenih radova i istraživanja

moгу pribaviti i neki konkretni podaci. Tako se npr. iz radova N. Sertića (1943), V. Dugalića (1989), J. Kolarića (1996.) već sada zna da je tijekom 19. stoljeća tiskan 51 molitvenik (što nije i konačan broj!), a prema istraživanjima F. E. Hoška (1985) preko stotinu katekizama koji često imaju ponovljena ili dopunjena izdanja.

U istom, dakle, prostoru i vremenu pojavne oblike visoke/elitne književnosti prati i postojanje različitih oblika nabožne književnosti; granica među njima nije strogo povučena, jer interakcija u oba smjera nije isključena.³ Stoga bi se, kada je riječ o načinu postojanja nabožne književnosti u drugoj polovici 19. stoljeća, moglo reći da ona egzistira dvojako: unutar vlastitog izgrađenog sublitterarnog sistema i kao sekundarni, utkani žanr u djelima visoke/elitne književnosti.

Upravo drugi način postojanja nabožne književnosti želimo pokazati na primjeru tekstova Ante Kovačića (Celine,⁴ 6. VI 1854. — Stenjevaca, 10. XII 1889.)

2. Djela nastala do 1876. godine

Dovoditi u svezu nabožnu književnost (i to, uglavnom, molitvu) i djelo Ante Kovačića zanimljivo je zbog dvije stvari: zbog jednog životopisnog podatka, koji kaže da je Kovačić proveo tri godine u sjemeništu i zbog jednog interpretacijskog podatka, koji tvrdi da u Kovačićevu djelu nema Boga.

Kada je riječ o Kovačićevu životopisu, treba naglasiti da ni jedan istraživač, koji se bavio i njegovim životom, nije preskočio podatak da je Kovačić zbog neimanja sredstava za život i doslovno gladovanja posljednje razrede gimnazije završio u sjemeništu, u »crnoj školi« (Frangješ, 1964: 8) u Zagrebu (od 1873. do 1875): »Pošto je godinu dana po završetku osnovne škole ostao još kod kuće (otac ga nije mogao slati na dalje školovanje u grad) — 1876, dakle točno deset godina od doseljenja u Oplaznik — Kovačić, na poziv bivšeg marijagoričkog župnika, a sada zagrebačkog kanonika Tome Gajdeka seli u Zagreb i upisuje se najprije u učiteljsku školu, a potom u gimnaziju. Prve dvije školske godine stanuje kod svog dobrotvora, da bi zatim preselio na Kaptol k franjevcima kao 'đak-siromah', i — na kraju — četvrti, peti i šesti razred školuje se i uzdržava sam privatno. Pateći se i gladujući više nego što je bio sit kroz te tri godine, nije mu, konačno, preostalo drugo, nego da posljednje razrede gimnazije završi u sjemeništu, 'crnoj školi' — predodređen tako 'višom silom' za svećeničko zvanje.« (Šicel, 1984: 33-34)

U tom vremenu još dobrih odnosa s glavnim urednikom *Vijenca*, piše Kovačić pisma Augustu Šenoi s potpisom »Ante Kovačić, klerik« (Kovačić, 1950: 312-313).

Kako se u literaturi o Kovačićevu djelu, posebice u onoj o romanu *U registraturi* gotovo redovito naglašava i prisutnost autobiografskih elemenata,⁶ logičnom se onda čini i pretpostavka, očekivanje da se na ispisanim stranicama barem tog romana, pored realističkog prikaza djetinjstva Ivica Kičmanovića, koji je »*zapravo sam pisac*« (Frangeš, 1986: 221), pojave i one stranice na kojima će biti opisano i njegovo školovanje u primarnom značenju te riječi. Ali, Ivičino je školovanje opisano tako da je prešućeno — o danima u školi, nastavnim predmetima, školskim prijateljima, profesorima — o svemu tome ništa ne doznajemo; pripovjedačeva je pozornost usmjerena na opisivanje vremena *izvan* škole: »*Mi zapravo nikada ne saznajemo nikakve podrobnosti o tome što je zapravo bilo i kako je to sve išlo s tim njegovim školovanjem u gradu, i onda kad je bio Meceninim štićenikom, a i kasnije, kad je stanovao kod rođaka Jurića i njegove žene Jeluše.*« (Jelčić, 1971: 17-18) Nešto slično ustvrdio je i M. Ratković.⁷ Opis školovanja u školi, a ne *izvan*, izostao je i u drugim, ranijim Kovačićevim djelima. Donosimo primjere.

Miljenka (1876.) — o školovanju »pobratima« Frane i Jovana govori samo jedna rečenica: »*Sjećaš li se, kako te jednom vješto narisah na kolcu nabodena, kadano smo učili Vrazova Kulaša-hajduka, i dolje potpisah 'Jovo-Kulaš'!*« (Kovačić, 1953: 5)

Baruničina ljubav (1877.) — Pavao Lanosović jednom rečenicom izvješćuje djevojku Milku Stalićevu o dovršetku svog školovanja: »*Milko, ovom godinom prestaju i posljednji praznici moga đakovanja, jer sam nauke svršio — nastavi poslije odulje stanke mlad čovjek.*« (Kovačić, 1953: 44)

Ljubljanska katastrofa (1877.) — na upit patera Felicijana iz Kamnika »*Kamo, mlada gospodo?*« putnici Andrija i Miško odgovaraju: »*U Ljubljanu. Putujemo. Đaci smo, Hrvati smo.*« (Kovačić, 1953: 179) I pater Felicijan vrlo sažeto govori o svom školovanju: »*Ne mislite, što sam fratar, da ja nijesam zato uživao svijeta. Baš svijet otjerao me gvozdenim bičem u kloštar. Znajte, sokolići moji, da me tek poslije filozofijskih nauka obuklo u hrapavu ovu mantiju.*« (Kovačić, 1953: 180)

Zagorski čudak (1878.) — o školovanju čudaka Jure Sporčine seljanka kaže: »*Čudak Sporčina vam nije ništa. To jest: on je, što smo i mi drugi. Mužek, krparija, capar. Ali drugo je pitanje, šta je bio? Bijaše sve. Pop. Pomislite: pop. Zatim fiškal; iza fiškala učitelj. Poslije je postao velikim gospodinom u varoši, onda je opet učiteljem bio, - a napokon se preobrazi u to, što je i danas: mužek, krparija, capar, ništa — svrši jezgrovita žena, žmirkajuć očima. (...) Stari naš školnik i zvonar i crkvenjak Ilija, koji zna tako lijepo pripovijedati, rekao nam je, da naš župnik i*

Sporčina zajedno polazahu škole i zajedno zapopiše. Bog si ih znao.« (Kovačić, 1953: 228, 229)

Bježi-hajka (1880.) — o školniku Dušiću, glavnom organizatoru hajke na »krvoločnog« vuka, i njegovu školovanju doznajemo vrlo malo i to posredno, iz perspektive kotarskog suca Nikole, koji kaže da je Dušić »kukavni 'prosvijetljeni pajdagog'«.« (Kovačić, 1953: 254)

Ladanjska sekta (1880.) — učitelj Tomaš Branac jednom rečenicom opisuje svoj put od vojnika do školnika: »Pa nikad boljega, sabljicu na klin, pa lijepo odgajaj dječicu, budi valjanim i skrbnim ocem obitelji, mužem koji ljubi te čitavim i neustrašivim Hrvatom, što vojnička služba ne dopušta.« (Kovačić, 1964a: 125)

Fiškal (1882.) — o neprirodnosti, čak i izvitoperenosti školovanja Jakoba Podgorskog, koji sve uređuje »po matematičkim formulama« svjedoči sljedeći navod: »Jakob ravnaše svoj život po matematičkim formulama. On je ciframa tačno izračunao što će i u koje će vrijeme nešto naučiti. Izračunao je što treba znati i kada se može dokučiti društva velike gospode, postati članom, a i sam velikim gospodinom.« (Kovačić, 1964a: 168-169)

Među žabarima (1886.) — u Žabljim Lokvama žabari zbog svoje nazoviškolovanosti iskrivljaju internacionalne riječi, pa se *inteligencija* žabarski kaže *telegencija* — »(...) jer se je tako lakše pamtilo, dozivajući si u pamet krotko domaće blašče srednjega spola, koje rado prisposodbljaju s onim zijanima, što bleje u nova vrata.« (Kovačić, 1950: 239)

U registraturi (1888.) — o školovanju Ivice Kičmanovića, kao i o tome da ono još traje, doznajemo iz jedne često korištene atributne odrednice »đak«: »Đak Ivica jurio hrlim koracima iz svog stana gradskim ulicama put svratišta k 'Crnomu orlu'«.« (Kovačić, 1964b: 384)

Navedeni primjeri vrlo rječito govore da je Kovačić gotovo redovito preskako opisivanje školovanja ne samo Ivice Kičmanovića, nego i ostalih svojih likova, a kako je bio pisac sklon autobiografizmu,⁸ nameće se misao da je time prešućivao i vlastito školovanje. Ipak i sam pisac je osjećao da je »prešućeno razdoblje« vrijedno pričanja,⁹ o čemu svjedoči i njegova namjera da upravo o tom vremenu napiše roman *Crvena kapa*. Odlomak tog romana spominje autor nekrologa u *Vijencu*: »(...) Kovačić je uvijek sa zanosom spominjao blažena đaćka vremena, te je kanio to doba opisati u pripovijesti Crvenkapa koju je obećao 'Vijencu' (...).« (citirano prema Šicel, 1984: 131), a kritičar I. Krnic, dobar poznavatelj Kovačićeva

života i djela, kaže: »(...) nema nikakve sumnje da je Kovačić već dobar dio ove osnove i izradio. On je počeo Crvenkapu pisati još u Zagrebu, dok još nije bio završio U registraturi, a iz pjesnikovich se bilježaka lijepo može vidjeti kakva bi to pripovijest bila. Čini se da bi to bio pravi humoristički roman iz đlačkog života, a opisani bi bili negdašnji njegovi profesori, kojih imena i nama su familijarna: kao Franjo Petračić, F. Nagl, F. Marković, Kostić (...).« (citirano prema Šicel, 1984: 131)

Koliko bi prostora u zamišljenu romanu pripalo i »*Anti Kovačiću, kleriku*«, odnosno vremenu koje je proveo u sjemeništu — ostaje otvoreno, isto kao i sve ono u svezi njegova nenapisana romana *Demagog* (spominje se u nekrologu u *Vijencu* 10, ali danas je zagubljen), u kojem je glavni lik trebao biti svećenik plemenitih i uzvišenih težnji. Da je Kovačić, sklon autobiografizmu, stigao napisati roman o »đlačkim vremenima« i roman sa svećenikom kao glavnim likom, danas bismo, vjerojatno, morali ublažiti jedno proturjeđe koje se kao bitna značajka pripisuje njegovoj umjetnosti, a ono glasi: »(...) prije svega moramo napomenuti da je Kovačić bio religiozan a da kao umjetnik nije vjerovao u boga.« (Frangješ, 1964: 12)

Međutim i bez dva nenapisana romana, *Crvene kape* i *Demagoga*, koji bi u odnosu na kategoriju vremena i kategoriju lika mogli implicirati uvođenje elemenata nabožne književnosti u njegovo djelo, ipak i na temelju onoga što je Kovačić napisao i objavio do 1876. godine, kada napušta sjemenište i upisuje se na pravni fakultet, može se zaključiti da privatna pobožnost nalazi svoje mjesto u piščevu svijetu fikcije. Do izlaska iz »crne škole« Kovačić je objavio desetak pjesama¹¹ i pripovijest *Miljenka* (1876.). Elemente nabožne književnosti (točnije — molitve) nalazimo u pjesmi *Car Bajazet* (1873.) i *Na majčinu krilu* (1875.), te u proznom tekstu *Miljenka* (1876.), za koji A. Flaker kaže da je to Kovačićev danak hajdučko-turskoj noveli i nižem romantizmu (Flaker, 1976.).

Molitva se u navedenim tekstovima pojavljuje na nekoliko načina:

- a) u obliku *streljate molitve*.¹² Njome se izražava prošnja (»*Na Turčina slaba djevojka, pomahnitala. Pomahnitala, bog joj se smiluj!*« /Kovačić, 1953: 23 — *Miljenka*), zahvala (»*Hvala Bogu — izlanu siputljivo provozič — sretno izmakosmo.*« /Kovačić, 1953: 25 — *Miljenka*), sreća (»*Bože moj, kako sam sretna!*« /Kovačić, 1953: 17 — *Miljenka*), briga (»*Bože moj, kako li sam u strahu, nijesi li bolestan.*« /Kovačić, 1953: 18 — *Miljenka*).

- b) u obliku *liturgijske geste*¹³ i to *molitvene - klečanje*¹⁴ - koja, uglavnom, ne podrazumijeva sadržaj molitve, nego samo njenu najavu. Donosimo primjere:

»Ona se prestravi sama sebe, što nije s tetom otišla prijeko, baci se na koljena i stane jedva moliti, uzdižući moju sliku k visinama - (...). (Kovačić, 1953: 30 – Miljenka)

»Oj, zdravo moj u sjenici mili sijelak,
Sa sestricom gdje klečati bi znali –
do nas bliže se anđelak –

I slušo, kako skromno mole mali ...» (Kovačić, 1949: 38 – Na majčinu krilu)

- c) uz pomoć najavne žanrovski određujuće riječi *moliti*, što znači da je molitva moljena, ali nam je njen sadržaj nepoznat.

»A majko ti, oj majko naša mila!
Sa sjetnijem smiješkom badala bi k nama
I plavog oka suzicu bi krila –
I tiho, tiho molila se sama ...«
(...)

»'Oj, moli, dijete, kako ja te učih' ...
Ti majko mila, majko slatka, zboriš –
Vaj, Boga moli, kad Ti krvca buči,
Za besciljem kad ganjaš se i goriš!
'Vaj, Boga moli, milo moje dijete,
Pa smirit će se tvoje srce plamno.
A misli tvoje kud da sada lete –

Kad i međ zvijezdam pusto je i tamno!'« (Kovačić, 1949: 38, 39 – Na majčinu krilu)

»Marija vrisne: 'Munjo, munjo!
Gdje smo i kud smo sada mi?

Molih se, molih za te Bogu;

Al' ipak džinov rob si ti!'*»* (Kovačić, 1949: 13 – Car Bajazet)

Ako se, dakle, vratimo polazišnom životopisnom podatku – Kovačićev trogodišnji boravak u samostanu – kao poticajnoj činjenici u istraživanju (ne)prisutnosti nabožne književnosti u njegovu djelu, onda u odnosu na taj podatak proizlazi dvoje:

- *prvo* — pisac u djelima nastalim i prije i poslije 1876. godine redovito preskače opis vremena školovanja svojih likova (iako ga smatra vrijednim pričanja!), a zbog prisutnosti autobiografskih elemenata u njegovu djelu, proizlazi da preskače i opis vlastita školovanja.
- *drugo* — iako je neopisano vrijeme školovanja moglo poticajno djelovati na ugrađivanje različitih oblika nabožne književnosti u sam tekst (barem u odnosu na kategoriju lika i kategoriju vremena), ipak i bez toga u Kovačićevim djelima tiskanim do 1876. godine susrećemo molitvu, i to samo privatni oblik molitve u njenom primarnom značenju, u značenju koje joj je pripisao Toma Akvinski — molitva je uzdizanje duše k Bogu. Zajednička odrednica gore navedenih načina uvođenja molitve u Kovačićevo djelo nastalo u vremenu do odlaska iz sjemeništa (streljata molitva, molitvena gesta, najavna žanrovski određujuća riječ) jest ozbiljnost,¹⁶ jednoznačnost te odsutnost ironijskih konotacija¹⁵ i parodičnosti.

3. Na raskrižju

Nakon Kovačićeva izlaska iz sjemeništa nastala je pjesma *Na raskrižju* (tiskana u *Vijencu* br. 26 od 30. lipnja 1877.). Pjesma korespondira s nedovršenim pismom pronađenim u Kovačićevoj ostavštini, u kojem izvješćuje svoje roditelje o svom raspopstvu:

»Mili moji roditelji,

Znadem dobro da će Vam ovaj list zadati muke, no drukčije nije niti može biti. Ja sam se svukao, to jest, ja nisam više klerik. To moram Vam gvozdenom odlukom reći, jer povratka više nema, na raskrižju života moga birao sam put. Veoma mi je žao da ... « (citirano prema Šicel, 1984: 42)

I u pjesmi *Na raskrižju* Kovačić tematizira svoju životnu odluku — napustiti klerikat i posvetiti se svjetovnu životu. Pjesnička uobličena tema podsjeća na tekstove stare hrvatske književnosti, posebice one srednjovjekovne u kojima središnje mjesto pripada motivu raskrižja (*peregrinatio*), odnosno motivu pravoga i nepravoga puta (npr. slavonska osamnaestostoljetna književnost poznaje »dvojputje« u Kanižlićevoj *Svetoj Rožaliji* /1780. /). U Kovačićevoj pjesmi čitamo:

»Vihar, grom i crna magla,
Što te priječi kao srda,
Tvog je žića bura nagla,
Bijesnom što te zgrabi stravom,
Da ti o tle tresne glavom,
A tri staze: raskrižje ti,
Svaka te je vukla k sebi,
Al' se jedna svidje tebi,
Njom sad hrli, njom sad leti!« (Kovačić, 1949: 74 — *Na raskrižju*)

Na temelju molitveničkog štiva hrvatske dopreporodne književnosti znamo da je lijevi put uvijek nepravi put — to je put grijeha, smrti, prolaznosti i tame,¹⁷ ali i pored toga na njemu je velika gužva i mnoštvo ljudi. I Kovačićev lirski subjekt kreće lijevim putem, jer ga mame čari zemaljske djeve, ali ne s molitvom na usnama,¹⁸ nego sa slutnjom i strahom u srcu:

» ... S puta lijeva
Čedo svijeta, divno biće,
Mila lica kroči djeva.
Blaženstvo joj s oka sviće,
S usana joj se zora smije,
A u grudih alem sije —
Alem, koga plam ne stali,
Jer ga neba anđo sali ...
'Pođi sa mnom, duše smjeli!
Ugodna je moja staza,
Cilj joj zlatna je oaza!
Pođi, sladost sa mnom dijeli!
K cilju našem nij' daleko,
Gdje te čeka kruna sreće...
A što ti je starac reko,
Vjerovati ni sam ne će!' ...
Planu putnik slatkom stravom,
Rajski čar mu nadme grudi,
Sklonu k djevi trudnom glavom:
'Tvom ću stazom, dok smo ljudi!

*Daj užez' mi baklju svijeta,
U carstvo me svoje vodi,
S tobom cilj mi, s tobom meta
Gdje god bila — vječno godi.*« (Kovačić, 1949: 73-74 — *Na raskrižju*)

Pjesma *Na raskrižju* pročitana na taj način ima stanovitu životopisnu i poetičku težinu (barem u odnosu na prisutnost elemenata nabožne književnosti u Kovačićevu djelu) — ona bilježi Kovačićevo napuštanje vlažnih sjemenišnih zidina, jer to njegovu živu temperamentu nije odgovaralo; tim činom si Kovačić istovremeno, s druge strane, otvara mogućnost slobodnog, nesputanog pisanja i o onome što nazivamo nabožna književnost. Nakon odlaska iz sjemeništa, odnosno poslije pjesme *Na raskrižju* ni neki pojavni oblici nabožne književnosti neće biti pošteđeni ironije i satiričnosti, kao što je to bio slučaj u onim tekstovima koji su nastali prije tog odlaska. Potvrđuju to i riječi M. Ratkovića: »*Međutim, već potkraj sedamdesetih godina on započinje pisanjem stihova, kojima podvrgava kritici suvremene prilike. Takve pjesme, koje pokazuju Kovačića kao oštrog satiričara, pisat će on do kraja života. Njihova vrijednost i jest u smionom otkrivanju društvenih mana, u dubokom preziru sitnih duša, parazita i ulizica, kao i nemilosrdnom šibanju političkih i društvenih 'velikana'.*« (Ratković, 1950: 23)

4. Djela nastala nakon 1876. godine

Iz literature o Anti Kovačiću poznata je činjenica da je on u hrvatskoj književnoj kritici 19. stoljeća »*prošao izrazito slabo*« (Nemec, 1995: 145), čemu je posebno pridonio tekst J. Čedomila pod nazivom *U registraturi* (objavljen u zadarskoj »*Hrvatskoj*« 1889. godine).¹⁹ Nakon toga uslijedila je sablasna desetogodišnja »*urota šutnje*«²⁰ o iskonskom talentu tog pisca (Jelčić, 1971: 7-8), da bi bila prekinuta na desetu obljetnicu Kovačićeve smrti, kada je M. Marjanović u karlovačkom »*Svjetlu*« (1899.) objavio članak o njemu.

Iako je hrvatska književna historiografija Čedomilovu kritiku okvalificirala kao »*promašenu*«,²¹ ipak se neke njene tvrdnje mogu pročitati i u novijim povijestima hrvatske književnosti. Naime, analizirajući likove iz Kovačićeve *Registrature*, Čedomil je zaključio: »*Ove osobe nikad ne misle na Boga. (...) Ima neka vrst materijalizma u srcu tih ljudi koji žive bez ikakve misli na Boga, bez ikakve brige za daleku budućnost, u potpunoj zaboravi i nemaru svega onoga što*

ne može da im poda makar i časovitog užitka.« (Čedomil, 1976: 274) Poslije će I. Frangeš ovu tvrdnju proširiti na cijelo Kovačićevo djelo: »Značajna je činjenica da ćemo u cijelom djelu Kovačićevo uzalud tražiti Boga; a kako je Kovačić bio religiozan, taj je njegov pesimizam još zanimljiviji, još neočekivaniji.« (Frangeš, 1975: 401); citirat će ga i M. Šicel u monografiji *Kovačić* (1984: 166-167), a Kovačićevo bezbožništvo bit će spomenuto i u Jelčićevoj *Povijesti hrvatske književnosti*.²²

Koliko navedeno potvrđuju Kovačićeve djela nastala nakon godine 1876. nakon odlaska iz »crne škole«? Na postavljeno pitanje pokušat ćemo odgovoriti istražujući elemente *molitve* (propovijed ostavljamo za neku drugu priliku!) kao jednog pojavnog oblika, žanra nabožne književnosti.

Kao što je već bilo rečeno, molitva znači uzdizanje srca i duše k Bogu; molitelj-vjernik u obraćanju Moljenomu-Bogu izražava tri temeljna molitvena sadržaja: prošnju, hvalu ili zahvalu (Rahner-Vorgrimler, 1992: 323). Na koji je način ovako shvaćen molitveni tekst ukomponiran u Kovačićevo djelo nastalo nakon godine 1876? Uočavamo dva temeljna oblika - liturgijski i privatni oblik molitve.

4. 1. Liturgijski oblik molitve

Iako je Crkva svoje bogoslužje izgradila na temelju većih i manjih ulomaka iz *Svetog pisma*, protkavši ih antifonama, doksologijama, liturgijskim pozdravima, usklicima, molitvama, zahvalama, pjesmama, ovdje bismo pozornost usmjerili samo na *Molitvu Gospodnju (Oče naš)*, *Anđeoski pozdrav (Zdravo Marija)*, *Vjerovanje i litanije*.

Oče naš u Kovačićevo djelo mole likovi kojima to nalaže njihovo zanimanje (kaluđer, svećenik), izrazito pobožne osobe (gizdava vila Dorica), a motivira ga i određeni prostor (crkva, procesija, groblje), odnosno blagdan (Uskrs); ako ga izgovaraju crkveni ljudi, pripovjedač ga najavljuje latinskim *Pater noster*, a ako je riječ o običnom čovjeku-vjerniku, onda je najavljen kao *Oče naš*. Sadržaj ove molitve u cijelosti nije nigdje naveden, jer se, kao i u molitvenicima — podrazumijeva. Na primjer:

- »Izvadim pismo, da se vidi, tko smo: i stanem citirati mrtvim tonom staru našu oraciju, kao kaluđer svagdanji 'pater noster'.« (Kovačić, 1953: 183 — *Ljubljanska katastrofa*)

- »Amen! — završio svećenik svoj *Pater noster*.« (Kovačić, 1964a: 326 — *Fiškal*)
- »Dobro bi rijetko prosinulo njezine već navorane obraze. Takvi dani zabijeliše ipak onda kad bi joj se ženska duša skromno i tajno svetom nedjeljicom pomolila u crkvi višnjemu i kada bi ovako vjerom utješena ugledala svoju dječicu.« (Kovačić, 1964b: 105 — *U registraturi*) Ali nakon što je Dorica poludjela, u njenu je poremećenu umu od zbiljskoga svijeta ostala samo liturgijska molitva i mržnja na mladog Mecenu: »Nakažena, otrcana, zamrljana — nekada gizdava vila Dorica — vuče se podbočena prosjačkim štapom kroz devet sela ... Vele da je luda. Ali dobra je to luđakinja ... Vazda mramorkom šuti, prikučujući se u seljački dom milokrvna puka ... Tih dopuza, šapćući svoj Očenaš i Zdravomariju. (Kovačić, 1964b: 130 — *U registraturi*)
- »Mali Kanonik, znojeći se pod crkvenim barjakom, tako reći poluglasno je šaptao svoju kronicu, ozirući se sad na župnika — da li će on vidjeti njegova Miha — sad na svoga sina tako da je po dva puta došao do sredine Očenaša te izgovorivši: 'kako na nebu, tako i na zemlji', pogledavši bojažljivo na koji će se kraj provoda pridružiti Miha, pa je tako zaboravio gdje je prestao u Očenašu, i on opet udri iz početka: 'Oče naš, koji jesi na nebesima, sveti se ime tvoje...' « (Kovačić, 1964b: 229 — *U registraturi*)
- »Ovako, zakapati ga u tom drvenom lijesu u hladnu zemlju, užasno je ! — mudrovahu sinovi Duge Kate, a na grobu izmoliše joj Očenaš za pokoj duše ...« (Kovačić, 1964b: 346 — *U registraturi*)

U odnosu na drugi liturgijski oblik molitve — *Zdravo Marija* — treba reći da je, kao i u slučaju *Očenaša*, moli svećenik, i to na latinskom *Ave Maria gratia plena*, i čovjek-vjernik, kojega na to podsjeća podnevno crkveno zvono, odnosno određeno doba dana (jutro, večer). Osim latinske i hrvatske inačice ove molitve, kod Kovačića susrećemo i slovensku (*Češena si Marija, gnade si polna*), koju možemo razumjeti i kao inojezični fragment, koji pridonosi razlikovanju jezika pripovjedača od jezika njegovih likova (Flaker, 1976: 158), a što je bitno za pripovjedačevu »objektivnost« i komunikativnost jezika u vremenu realizma (Flaker, 1976: 157). Na primjer:

- »Uto zacilikne zvono s drvenoga tornja seljačke crkve a škripanje greda čulo se čak do sudnice... Župnik stisnu modru maramu i sklopi ruke na Anđeoski

pozdrav ... Seljaci prekinu svoje razgovore, hrleći pred župnika da mu iscjeluju ruke ... Ave Maria gratia plena ... Bene, bene, moje drage ovčice... Samo se lijepo pomolite bogu - odvrati župnik seljacima i nastavi svoju latinsku molitvu...» (Kovačić, 1964b: 120 — U registraturi)²³

- »Vjetar tiho, lagodno duje, sunce žeže; sive magle srdovito jure k njemu; ono ljuto tijem većma pripiče. Zvoni podne; jasan zvuk zvona razlijeva se čednom kranjskom deželom! Zadovoljni sami sobom — a to je najveća raskoš modernoegoističnog našeg doba — izmolismo pozdrav anđeoski na slavu djevi Mariji!« (Kovačić, 1953: 185 — Ljubljanska katastrofa)²⁴
- »Kada svane bijeli dan, onda ćemo bolje vidjeti i razumjeti što je sve to bilo? Na što sve te čarolije? ... — Bjeloglavi se starac prekrsti još jedanput i stade moliti Očenaš i Zdravomariju ... pa teškim korakom otetura u svoj dom ...« (Kovačić, 1964b: 117 — U registraturi)
- »Starica seljanka nosi košaru na glavi. Lagano koraca i moli: 'Češena si Marija, gnade si polna'. (...) blagoslovljen sat tvojega telesa Jezus ... — završi starica, podigne glavu ...« (Kovačić, 1953: 194, 195 — Ljubljanska katastrofa).

Litanije su, također, liturgijski oblik molitve, uobičajene u misi već od 4. stoljeća (Kniewald, 1937: 56) i predstavljaju izmjeničnu molitvu počimatelja i cijeloga puka — niz zaziva prošnji izgovara pojedinac, na što svi ostali ponavljaju kratku prozvenu formulu. Neke su litanije odobrene od Crkve (*Litanije svih svetih, Lauretanske litanije, Litanije Srca Isusova, Litanije Imena Isusova, Litanije svetog Josipa, ...*), a neke nisu. Stoga ove druge susrećemo u molitvenicima kao pučki oblik pobožnosti; one kao takve mogu odražavati i stanoviti lokalni značaj određenog prostora. Upravo za takvim oblikom molitve posegnuo je i Ante Kovačić — da bi uvjerljivo prikazao svu opasnost kojom prijete hajdučica Lara, uključio ju je i u litanijske zazive. Naime, u *Litanijama Imena Isusova* stoji prošnja : »*Od kuge, glada i vojske — oslobodi nas Isuse*«, a u Kovačića čitamo: »*U krajevima pako kud se najviše ptezala družba hajdučice Lare, uvrstio je svijet u molitve i litanije: - Bog nas čuvao kuge, glada, rata i strašne hajdučice Lare!*« (Kovačić, 1964b: 388 — U registraturi)

Na temelju svega što je do sada rečeno o prisutnosti *liturgijskog oblika molitve* u Kovačićevu djelu (*Oče naš, Zdravo Marija, litanije*) razvidna je piščeva ozbiljnost i jednoznačnost. Takav pristup stavio je molitvu u funkciju razotkrivanja karaktera

(svećenik, Dorica, Mali Kanonik, starica Slovenka, sijedi starac koji prati Doricu), ali i u funkciju kontrastiranja selo — grad, jer se takvoj molitvi utječe čovjek sa sela, a ne i onaj iz grada.²⁵ U prilog tome ide i činjenica da jedino ljudi sa sela posjeduju i čitaju molitvenik, a ponekad im je on i sinonim za knjigu uopće:

- *Jest, jest! Nema pogana u nas! — zacvrkuta klopotavi Jure koji zna čitati molitvenu knjižicu, a svakoga sveca i nedjelje na golim koljenima propuza do devet puta oko velikoga žrtvenika da mu sve krv procuri iz koljena, a tako se tom zgodom lupa po prsima da odzvanja i odjekuje kano da udara po praznom buretu. — Nema ih, ne. Ali ima gorih ljudi negoli su isti pogani. A to vam je Antikristovo sjeme pred kojim dršče i sam sveti otac papa u Rimu! To su kojekakvi protepeni školski bečari, kako je eno muzikašev sin.» (Kovačić, 1964b: 311 — U registraturi)*
- *»Baba Mara doštapa u djevojčinu sobu, natakne na oči svoje krupne naočale, vrpcom prevezane okolo glave, i uhvati onu svilom vezenu knjigu spomenicu od pjesnika Vilka. (...) 'Vidiš li, vidiš li šta je to?' — šane ona njemu (djedu - op. Z. Š.) glasno tik uha. Stari je gledaše, nakrivivši malo usta, a to bijaše znakom da još dobro nije čuo što želi. Mare prikriča svomu staromu po drugi put iste riječi. 'Šta je to... šta je to... pitaš? Valjda molitvenjak?' — slegne starac ramenima.» (Kovačić, 1964a: 194 — Fiškal)*

Čovjek sa sela svojim odlaskom u grad može ponijeti i sačuvati molitvu (Anica, baba Mara), ali je isto tako može i zauvijek izgubiti (Miha). Navedeno vrlo rječito potvrđuje usporedni opis siromašnih i bogatih Mihinih svatova kod Žida Rajhercera:

»Siromašnja svadbena svita vraćala se iz krčme već u prvi mrak k domu mladenaca gdje se proslavljuje prva noć i prvi dan svadbe... Njih bi sustizao na putu glas crkvenoga zvona što je stalo romoniti na Pozdrav anđeoski majci božjoj ... Tu bi muzika prestala te najprije mladoženja, onda svatovi i muzikaši skidaju klobuke te se lijepo mole i pokornički udaraju u prsa.

Dotle se u Žida Rajhercera razvija najživlji ples, raspliću i odmataju zvonki svadbene govori. A seljačka muzika, na čelu joj Zgubidan Jožica — nije šale, devetero njih — svira i šumi da ćeš oglušiti ... 'Zvoni na Pozdrav anđeoski! — kliknu netko. — Stanite ljudi, tu već nismo gospoda svatovi, van pokorne kršćanske duše, pa se molimo bogu velikomu!' — 'Šta bi zvonilo? Pa neka zvonu, mi ne čujemo! Može nastaviti sutra!« (Kovačić, 1964b: 264 — U registraturi)

U odnosu na navedene oblike liturgijske molitve Kovačić je bio sklon koristiti se nekima u nedoslovnom, metaforičkom značenju, i to najčešće *litanijama*, aktualizirajući pri tome ne njihov sadržaj, nego ustroj — nabrajanje — s pridruženim novim sadržajem i ironičnim, satiričnim prizvukom (npr. gazda Medonić zna i *ciganske litanije*, a *litanijama* naziva Žorž i teško pamtljiv učeni Mecenin govor).²⁶ Nadalje, liturgijski oblik molitve Kovačić koristi i kao pojam s kojim se nešto uspoređuje (*comparandum*) unutar trodijelne poredbene relacije (*compare, comparandum, tertium comparationis*), ali s novopridruženim ironičnim konotacijama:

» — Ah, kume! — pogleda široko predgovornik bilježnik Wurzel. — Smaglili ste baš živu istinu. I ja bih rekao, da je onaj prijedlog bio lud i nepromišljen, kako nas je sve poslije sjednice savjesno uputio doktor Cvik, koji je i sam prvi glasao za prijedlog, nota bene, moj. Ali ja si perem u toj stvari ruke poput Pilata; a igram ovdje ulogu kano i on u 'vjerovanju božjem'.« (Kovačić, 1950: 277-278 — *Među žabarima*)

Satiričnost posebice dolazi do izražaja u slučaju tzv. vakantnih ili praznih citata (Oraić Tolić, 1990) — citatni se fragment ne može pridružiti izvornom kontekstu. To je vrlo očito u slučaju pseudocitata (podvrsta praznih citata) — postoji realni podtekst, ali je citatni dodir između vlastitog teksta i tuđeg — lažan. Sljedeći primjer iz Kovačićeva djela to potvrđuje: realan podtekst jest misna molitva »Gospodine, nisam dostojan da uniđeš pod krov moj, nego samo reci riječ i ozdravit će duša moja«; iz navedene molitve Kovačić »citira« (jer stavlja navodne znakove): »Ah, Gospodine, nijesam vrijedan, da pogledam u lice tvoje!« Širi kontekst ovog pseudocitata govori da su apostrofirane osobe i pored identičnosti imenice »gospodine« — različite: prva podrazumijeva Boga, a druga zemaljsku gospodu, u prvoj se govori o pokajanju a u drugoj o poltronstvu:

»Velika nam se gospoda prijazno smiju. Namigivaju i obećavaju. Treba dakle iskustva, razboritosti i praktičnosti. Premda je utjeha često jarac — kano i sudbina — pa skoči ludo preko plota, ipak nam je utjeha jakost i krepost. Ponizno i skrušeno kucajmo na vrata velike gospode. Vatra i voda: sve neka je ništa, kada mignu velika gospoda. A kada zapovijedaju: prigni koljeno i pogni oči. Kada se mršte: da si se svalio u prah i pepeo s uzdahom: 'Ah, gospodine, nijesam vrijedan, da pogledam u lice tvoje!'« (Kovačić, 1950: 241 — *Među žabarima*)

Proizlazi, dakle, da se Kovačić u tekstovima koji su nastali nakon njegova izlaska iz samostana (1876.) liturgijskim oblikom molitve koristi na dva načina: doslovno, u primarnom značenju i nedoslovno, s pridodanim satiričnim konotacijama.

4. 2. Privatni oblik molitve

»U refleksnom nauku vjere pozna Crkva liturgijsko-javnu i 'privatnu' molitvu: za oba oblika kaže da su nužni.« (Rahner-Vorgrimler, 1992: 322) Privatnu molitvu nadahnjuje, s jedne strane, sama vjera, a s druge situacija u kojoj se čovjek-vjernik nalazi, zbog čega se improvizacija navodi kao jednom od njenih značajki. Na temelju hrvatskih dopreporodnih molitveničkih tekstova može se zaključiti da se *privatna molitva* pojavljuje kao *streljata molitva*,²⁷ *glasovita molitva*²⁸ i *molitva pametljiva/promišljanje/osobita molitva*.²⁹

Od navedenih oblika privatne, osobne molitve najčešća je u odnosu na Kovačićeva djela nastala nakon 1876. godine *streljata molitva*. Susrećemo je u gotovo svim proznim tekstovima (izuzetak su pisma, feljtoni i članci). U odnosu na molitelja, u odnosu na onoga tko molitvu izgovara može se zaključiti da im se, uglavnom, utječe čovjek sa sela (npr. u *Baruničinoj ljubavi* to su Ivica Martinić, njegov otac i majka, sluga Jakob; u *Fiškalu* djed Martin i baba Mara; u *U registraturi* to su seljaci, starac koji prati Doricu do Mecenina doma, Mate Zorković, Jožica, Ivičina majka, Anica, Mali Kanonik; u *Ladanjskoj sekti* Sofija), izražavajući njima: zahvalu, prošnju, preklinjanje, čuđenje, hvalu. Na primjer:

- »Mi, babika, ne skitasmemo se po svijetu osim što smo sa svojom pokojnom kćerkom polazili u obližnja sela na proštenja i vašare pa, hvala budi bogu, doživjesmo poštenu i sijedu starost.« (Kovačić, 1964a: 194-195 — *Fiškal*)
- »Oh, bože, bože, smiluj se! — zajecala konačno srvana djevojka, boreći se sa svojim naporima i nastojanjima da istisne tu milu sliku iz pameti, iz duše i iz srca.« (Kovačić, 1964b: 296 — *U registraturi*)
- »— Joža, Joža! Šta vi to radite? Bog s vama i anđeo čuvar! Najstarijeg mi sina Ivicu trgate od prsa majčinih i da baš on ostavlja kuću?« (Kovačić, 1964b: 36 — *U registraturi*)
- »O, bože moj! Ja znam kad se rodio, i otada vazda ga pratim brižnim očima; ne bi on (Mate Zorković — op. Z. Š.) ni crva ni mravca zgazio na putu, a

kamoli da dira u tuđe! Bože moj, kako li se to mijenja na ovom svijetu!... Pravica je krivica — a krivica je pravica!» (Kovačić, 1964b: 113 — *U registraturi*)

- *»Oh, kako sam sretna, kako sam blažena! Hvala ti budi, Isuse!»* (Kovačić, 1964a: 148 — *Ladanjska sekta*)

Pojavu streljate molitve motiviraju određene situacije: rastanak (*»Sofijo, zbogom, bog te čuvao; zbogom!»* /Kovačić, 1964a: 130 — *Ladanjska sekta*/), odlazak na put (*»Dva gospodina, bijaše to Ivan Martinić i mladi mjesni župnik, uspnu se u kočiju, konji kopahu nogama zemlju, kočijašev bič fino zazvižda i konji poletiše iz dvorišta kao strijele. 'Pomoz', bože! — uzdahne Ivan Martinić i upali na župnikovoj smotci svoju.»* (Kovačić, 1953: 130 — *Baruničina ljubav*/), a najčešće nesreća i strah (Andrija i Jure u *Ljubljanskoj katastrofi*, učitelj Dušić u *Bježi-hajci*, Sofija i bezbožac Tomaš u *Ladanjskoj sekti*, Perica de Kimavec u romanu *Među žabarima*, seljaci, Žorž, Ferkonja, Anica i drugi u *U registraturi*).

Likovi, čija je egzistencija primarno vezana za grad, nisu joj skloni, kao ni oni ženski likovi kojima je već ovladao »laurizam«. ³⁰ Na primjer, ne utječe joj se Sofija Grefštejn do svog preobraćenja, odnosno Julijo Krčelić u *Baruničinoj ljubavi*; Tomaševa žena Sofija u *Ladanjskoj sekti*, za koju njen muž kaže da je »zvjerica« (laurizam?); Jakob Podgorski, doktor Laca, Elvira u *Fiškalu*; Mecena, Laura, ³¹ Amalija — providnikova žena, ³² Miha u *U registraturi*. Ako se ipak desi da se čovjek iz grada molitvom obraća Bogu, onda je riječ o gradskoj sirotinji (Ferkonjini otac i majka ili starica koja čuva Ferkonju i Lauru).

Drugi pojavni oblik privatne molitve — *molitva glasovita* — dakle ona koja se čini srcem i jezikom (Kanižlić, 1794: 14), također nalazi svoje potvrde u Kovačićevu djelu, i to kao izgovorena molitva i kao tekstovno nepotvrđena ali podrazumijevana, jer je kao takvu najavljuje ili riječ *moliti* ili neka molitvena liturgijska gesta (klečanje, križanje, udaranje u prsa, podizanje očiju k nebu). Sljedeći primjeri to potvrđuju:

- *»Uvrijeđena Tošica zavatlala je za njim stare Petričine 'komisionalne čizme' i kano da ga je baš na pragu dohvatila. Kad se je našao na ulici, pogledao je u nebo i okolo sebe, poravnao si kosu i zastenjao: 'O, bože, oprosti joj, jer ne zna što je učinila! O, koliki smo mi istom mučenici za našu svetu tvar, mi konzervativci, stalni kao klisura, a jaki kao gradski bedemi našega najrodoljubnijega varoša!...'»* (Kovačić, 1950: 255 — *Među žabarima*)

- »*Ta vidim te, hvala bogu, zdravu. Molit ćemo se bogu, da nas baš ove godine smrt ne posjeti sa svojom kosom.*« (Kovačić, 1953: 67 — *Baruničina ljubav*)
- »*Zelenkast plamen plamsao obasijevajući blijedo lice baruničino, koja je klečala uz mrtvoga sina i tiho, skrušeno se molila bogu, kako se molila nije već dvadeset godina; obasijevajući blijeda lica klečećega Ivana, Mirka i Jakoba; obasijevajući mrtvo truplo Pavlovo.*« (Kovačić, 1953: 174 — *Baruničina ljubav*)
- »*Do odra je cijele dane klečao zguren monah, duge bijele brade kao snijeg, i ponavljaše na koncu svake molitvice: 'Molimo se, ljudi, za najveću grešnicu na zemlji, možda će moći lakše račun dati bogu.'*« (Kovačić, 1953: 175 — *Baruničina ljubav*)
- »*Luč visjela nad četverouglim stolom, prostrtim crvenim stolnjakom. Starica kleči u kutu i moli.*« (Kovačić, 1953: 200 — *Ljubljanska katastrofa*)
- »*Ona (baba Mara — op. Z. Š.) je još tiho, tiho šaptala molitvu za svoju pokojnu kćerku, majku Olginu, za 'dijete Oljušku', za svoga staroga i za samu sebe. Znalo je to trajati i po čitav sat. Kada bijahu blagdani, veliki postovi, kvaterni petki, trajalo bi to i po više sati...*« (Kovačić, 1964a: 197-198 — *Fiškal*)
- »*Čim se pako žena nešto uredila, navukla cipele i glavu pokrila crnom maramom, uhvati mene jednom, a Ferkonju drugom rukom, te nas povede nekamo na kraj druge isto tako kukavne ulice i ovdje me izruči zgrbljenoj i nemoćnoj starici koju upravo zatekosmo u molitvi...*« (Kovačić, 1964b: 160 — *U registraturi*)
- »*I crkva se dupkom napunila naroda, tako da su mnogi starci stajali pred crkvenim vratima. I sveti obred je počeo, i već se glas župnikov najprije tiho, a onda sve glasnije razlijegao po crkvi: Aleluja! Aleluja! Aleluja! A narod se bije u grešna prsa i šapće hrlo molitve svoje i uzdiše.*« (Kovačić, 1964b: 228 — *U registraturi*)
- »*Muzikaš Jožica klečaše ponizno pred ovim klecalima, ističući svoju novu lulu, ali se moljaše vrlo skromno i pobožno udarajući se svaki čas u prsa.*« (Kovačić, 1964b: 230 — *U registraturi*)

Navedeni primjeri glasovite molitve pokazuju da je ona najčešće ozbiljna u svom primarnom značenju. Ali to nije u cijelosti tako, jer Kovačićevo realističko oko i u takvu ozbiljnu činu, kao što je sklapanje ruku i moljenje, pronalazi prostor za detaljiziran opis izvanjskog izgleda lika. Tako npr. sklapanje ruku kumordinara

Žorža ne podrazumijeva istovremeno i molitvu; naprotiv — to je savršena prilika za pokazivanje silnog prstenja na Žorževim prstima, odnosno njegova bogatstva i časti.

»Gospodin dakle 'kumordinar Žorž' običavaše svake godine božićevati na našim, seljačkim brdinama. Tu bi on, doduše, pokazao se po onoj: *Omnia mea mecum porto, ali taj omnia mea vrlo je mnogo značio i vrijedio. Kumordinar Žorž došao bi u naš prnjavor sa silnim prstenjem na desnoj ruci, koja bijaše uvijek gola da svatko vidi i sudi po njoj bogatstvo i čast. U crkvi tom zgodom naš rođak Žorž neprestance posluje desnom rukom: sad je digne na sklapanje i tobožnju molitvu, sada njom posiže za rupčićem, sada nešto drugo njom upravlja i priudesuje. Tom pako zgodom svjetluca čudnovato njegovo prstenje kano da zrcala okrećeš po suncu.*« (Kovačić, 1964b:31-32 — U registraturi)

Treći pojavni oblik privatne molitve - *molitva pametljiva / promišljanje / osobita molitva* - prisutna je, također, u Kovačićevu djelu. Njena najočitiija potvrda jest molitva Ivice Kičmanovića u seoskoj crkvi prije ponovnog povratka u grad na školovanje.

»U crkvi još nigdje ne bijaše ni žive duše. On pohrli u klecalo, baci se na koljena, sklopi ruke na molitvu, te se stade toplo, skromno i čutljivo moliti bogu. Dugo i dugo trajaše ta molitva ...« (Kovačić, 1964b: 299 — U registraturi)

Čutljiva Ivičina molitva podarila mu je mir: »On bijaše poslije svoje molitve, zavjeta i službe božje utješeno... Dapače nešto lagodno, nešto ugodno i spokojno nadahnjivalo njegovu dušu i savjest.« Da je Ivičina molitva iskrena, svjedoči upravo njeno uslišenje; one molitve izgovorene »rastrkanom pameću«, kako to kažu osamnaestostoljetni molitvenici, uslišenje ne dočekuju. Molitva čovjeku, dakle, može vratiti vjeru, nadu i mir.

Opisani pojavni oblici molitve u Kovačićevu djelu nastalu nakon 1876. godine potvrđuju prisutnost i liturgijsko-javne i privatne molitve; autor ih češće dovodi u svezu sa seoskim ambijentom i njegovim likovima. U gradu je molitva više deklarativna, a manje vjernička potreba. Potvrđuje to i društvo *Poniznosti i ustrpljivosti*, kojemu je Mecena već jedanaesti put predsjednikom, a glavna mu je svrha, i to deklarativna - pobožnost, čedna književnost, podupiranje siromašnih i nemoćnih te zaštita životinja.

Kao što je u samom uvodu bilo rečeno, istraživanje elemenata nabožne književnosti, konkretno molitve, u djelu Ante Kovačića potaknula su dva podatka: *životopisni* koji kaže da je Kovačić od 1873. do 1876. bio u sjemeništu i školovao se za svećenika, i *interpretacijski* koji podrazumijeva tvrdnju da ćemo u Kovačićevu djelu uzalud tražiti Boga. Kako je Kovačić u svom stvaralaštvu bio sklon autobiografizmu, to bi prvi podatak, *životopisni*, barem u odnosu na kategoriju lika i kategoriju prostora, mogao staviti pod znak pitanja drugi, *interpretacijski* podatak. S tog je razloga uslijedilo čitanje Kovačićevih djela s naglašenom pozornošću na pronalaženju različitih pojavnih oblika *molitve*. Takvim se čitanjem došlo do saznanja da se u Kovačićevu djelu pojavljuje i liturgijsko-javni i privatni oblik molitve, koji u odnosu na vrijeme nastanka ili određenije - nastaju li prije ili poslije 1876. godine — doživljavaju nejednaku kontekstualizaciju. Navedeno bi se moglo sažeti u dvoje:

- *prvo* — u tekstove nastale do Kovačićeva napuštanja samostana molitva je, i to ona privatna, ukomponirana u značenju koje susrećemo u molitvenicima — izražava prošnju, zahvalu, hvalu, sreću, brigu; nekad je izgovorena u cijelosti (streljate molitve), a nekad se sadržaj podrazumijeva, jer ga najavljuje određena molitvenička gesta ili najavna žanrovski određujuća riječ *moliti*. Ironijske ili satirične konotacije molitvi u tim tekstovima Kovačić nije pridruživao.
- *drugo* — u tekstovima nastalim nakon godine 1876. molitva i dalje ostaje kao sekundarni žanr prisutna u njima, ali s nekim novim konotacijama. Liturgijskom obliku molitve osim primarnog, doslovnog značenja (u slučaju molitve *Oče naš*, *Zdravo Marija*, *Litanija Imena Isusova*), pridaje Kovačić i metaforičke, ironijske konotacije (u slučaju *Vjervanja*, misne molitve *Jaganjče Božji*). Ironičnost se ne ostvaruje samo unutar teksta, nego i u odnosu na pokrete određenih dijelova tijela koji prate molitvu (npr. molitveničku gestu Kovačić koristi za portretiranje lika kumordinara Žorža — sklapati ruke na molitvu, ali ne zbog molitve, nego zbog pokazivanja blještavog prstenja). Molitva je najčešće sastavnim dijelom karakterizacije likova sa sela, zbog čega je možemo razumjeti i dijelom realističkog kontrastiranja selo — grad, a možda i laurizma (romantizma) i realizma, jer Kovačićevim je fatalnim ženama molitva dosadna (Laura, Sofija Grefštein, Elvira, Amalija). Čovjek sa sela u svojoj je molitvi, uglavnom, ozbiljan, spas i utjehu traži u Bogu, zbog čega

su i ironični prizvuci u njegovoj molitvi rjeđi. U drugačijem ambijentu (gradskom, aristokratskom) molitve ili nema ili se može prometnuti u svoju suprotnost, o čemu svjedoči i Kovačićeva pjesma *Molitva i kletva*,³³ u kojoj dolazi do izražaja i Kovačićev smisao za kontrast, ali i ironijsko spajanje suprotstavljenih strana.³⁴

Kvantitativno gledajući molitva je u Kovačićevu djelu prisutna u onoj mjeri koja je stavlja u funkciju realističkog prikazivanja likova i prostora.

LITERATURA

A) IZVORNA GRAĐA

Jorgovanić, Rikard, *Ljubav na odru* (Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 44; priredio Nedjeljko Mihanović, Zagreb 1970.)

Kanižlić, Antun, *Bogoljubnost molitvena* (Budim 1794.)

Kovačić, Ante, *Djela, I* (priredio Milan Ratković, Zora, Zagreb 1950.)

Kovačić, Ante, *Feljtoni i članci* (Noviji pisci hrvatski, knj. 7; uredio Antun Barac; Zagreb 1952.)

Kovačić, Ante, *Pripovijesti. Fiškal. Pjesme* (Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 48; priredio Ivo Frangeš; Zagreb 1964a)

Kovačić, Ante, *Prve pripovijesti* (Noviji pisci hrvatski, knj. 9; priredio Milan Ratković; Zagreb 1953.)

Kovačić, Ante, *Stihovi* (Noviji pisci hrvatski, knj. 1; priredio i napomene napisao Milan Ratković; Zagreb 1949.)

Kovačić, Ante, *U registraturi* (Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 49; priredio Ivo Frangeš; Zagreb 1964b)

Kovačević, Ante, *Od danas do sutra* (Zagreb 1936.)

B) STRUČNA LITERATURA

- Barac, Antun, *Hrvatska književnost. Knjiga I – Književnost ilirizma* (JAZU, Zagreb 1954.)
- Barac, Antun, *Hrvatska književnost. Knjiga II – Književnost pedesetih i šezdesetih godina* (JAZU, Zagreb 1960.)
- Čedomil, Jakša, *U registraturi* (u: *Kritika u doba realizma*, priredio Ivo Frangeš, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 62; Zagreb 1976.)
- Dugalić, Vlatko, *Pučka pobožnost u našim molitvenicima* (Đakovo 1989; strojopis)
- Flaker, Aleksandar, *Stilske formacije* (Sveučilišna naklada Liber; Zagreb 1976.)
- Frangeš, Ivo, *Ante Kovačić* (predgovor u: Ante Kovačić, *Pripovijesti. Fiškal. Pjesme*)
- Pet stoljeća hrvatske književnosti (knj. 48; Zagreb 1964.)
- Frangeš, Ivo, *Nove stilističke studije* (Globus; Zagreb 1986.)
- Frangeš, Ivo, Jakša Čedomil (u: *Kritika u doba realizma*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 62; Zagreb 1976.)
- Frangeš, Ivo, *Realizam*, u: *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 4 (Liber-Mladost; Zagreb 1975.)
- Georgijević, Krešimir, *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni* (Matica hrvatska; Zagreb 1969.)
- Hoško, Franjo Emanuel, *Marijan Jaić. Obnovitelj među preporoditeljima* (Katehetski salezijanski centar; Zagreb 1996.)
- Hoško, Franjo Emanuel, *Negdašnji hrvatski katekizmi* (Salezijanski provincijalat; Zagreb 1985.)
- Jelčić, Dubravko, *Ante Kovačić »U registraturi«*, u: *Majstori realističkog pripovijedanja* (Školska knjiga; Zagreb 1971.)
- Jelčić, Dubravko, *Povijest hrvatske književnosti* (Pavičić; Zagreb 1997.)
- Kniewald, Dragutin, *Liturgika* (Tipografija; Zagreb 1937.)
- Kolarić, Juraj, *Hrvatski kajkavski molitvenici i njihov utjecaj na duhovnost*, u: *Kajkaviana Croatica* (Hrvatska kajkavska riječ; Zagreb 1996.)

- Kombol, Mihovil, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda* (Matica hrvatska; Zagreb 1961.)
- Kravar, Zoran, *Barok u staroj slavonskoj književnosti* (Revija 3/4/5/6, 1992.)
- Matić, Tomo, *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda* (HAZU; Zagreb 1945.)
- Medarić, Magdalena, *Autobiografija/Autobiografizam* (Republika, 7-8, 1993.)
- Milanja, Cvjetko, *Jakša Čedomil* (Zavod za znanost o književnosti — Sveučilišna naklada Liber; Zagreb 1986.)
- Nemec, Krešimir, *Povijest hrvatskog romana od početka do kraja 19. stoljeća* (Znanje; Zagreb 1995.)
- Oraić Tolić, Dubravka, *Teorija citatnosti* (Grafički zavod Hrvatske; Zagreb 1990.)
- Rahner, Karl — Vorgrimler, Herbert, *Teološki rječnik* (Tipografija; Đakovo 1992.)
- Ratković, Milan, *Ante Kovačić*, predgovor u: Ante Kovačić, *Djela I* (Zora; Zagreb 1950.)
- Sertić, Nikola, *Hrvatski kajkavski molitvenici* (Zagreb 1943; rukopis)
- Šicel, Miroslav, *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća* (Školska knjiga; Zagreb 1997.)
- Šicel, Miroslav, *Kovačić* (Globus; Zagreb 1984.)
- Vodnik, Branko, *Povijest hrvatske književnosti. Knjiga I. Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća. S uvodom V. Jagića o hrvatskoj glagoljskoj književnosti* (Matica hrvatska; Zagreb 1913.)
- Zečević, Divna, *Hrvatske pučke pjesmarice 19. stoljeća* (Osijek 1988.)

BILJEŠKE

¹ V. npr. Miroslav Šicel, *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća* (Školska knjiga, Zagreb 1997.); Dubravko Jelčić, *Povijest hrvatske književnosti* (Naklada Pavičić, Zagreb 1997.); Vinko Brešić, *Novija hrvatska književnost. Rasprave i članci* (Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1994.).

² Pojam *nabožna književnost* u radovima različitih autora dobiva svoje inačice, kao što su npr. : *vjerska književnost* (K. Georgijević), *vjerska knjiga* (T. Matić), *religiozno-moralna književnost* (B. Vodnik), *vjerskopoučni rad* (M. Kombol), *vjersko i moralno poučavanje seljaka i građanina* (S. Ježić), *pobožna književnost* (R. Bogišić), *nabožno-poučna književnost* (M. Kombol-S. P. Novak), itd.

³ O interakciji kanonizirane literature i sublitterature govori i A. Flaker kada se bavi pojmom funkcije književnog teksta: »Posebno mjesto pripada književnosti u funkciji za bavljanja (ludistička funkcija), kojom se redovito odlikuju djela što ih svrstavamo u trivijalnu književnost ili u sublitteraturu, ali koja u književnopovijesnom procesu stoje u stanovitom suodnosu s književnim formacijama, pa su ruski formalisti (Šklovski) došli čak do zaključka da se novi oblici pojavljuju upravo kao rezultat interakcije tzv. kanoniziranih oblika i sublitterature.« (Flaker, 1976: 43)

⁴ Sve do pojave monografije M. Šicela Kovačić (1984), kao mjesto Kovačićeva rođenja navodio se pogrešno Oplaznik kod Marije Gorice: »I tako, od samog početka nešto je krivo krenulo u Kovačićevu životu: od dolaska na svijet kao nezakonitog djeteta, što je na ovaj ili onaj način moralo ostaviti na njemu traga, pa sve do naših dana, cijelih devedeset godina nakon njegove smrti, kad mu se još uvijek krivo pripisuje mjesto rođenja...« (Šicel, 1984: 25-26)

⁵ Podatke preuzimamo iz monografije Kovačić gdje piše: »1873 Nastavlja gimnaziju u sjemeništu u Zagrebu. 1876 Maturira; napušta sjemenište; upisuje se na Pravni fakultet u Zagrebu.« (Šicel, 1984: 7-8)

⁶ Kao potvrdu navedene tvrdnje donosimo samo dva navoda: »Opće je mjesto u literaturi o Kovačiću da je Ivica Kičmanović, bar u prikazu djetinjstva i školovanja, zapravo sam pisac. Njemačka znanost o književnosti, bogata terminologijom, stvorila je naziv i za takav tip pripovijedanja: ona to zove 'Semiautobiographie' — poluautobiografija, a kao primjer obično navodi Goetheovo djelo Dichtung und Wahrheit. Ako se u hrvatskoj književnosti može govoriti o idealnoj poluautobiografiji, onda su to svakako odlomci, koji već ravno pola stoljeća, od prvog izdanja Ogrizovičevih Hrvatskih pripovjedača ulaze u školske čitanke pod nazivom 'Djetinjstvo Ivica Kičmanovića'«. (Frangješ, 1986: 221)

Autobiografičnost je prisutna i u Kovačićevu romanu *Fiškal*: »U liku Podgorskog Kovačić je, gotovo bismo sa sigurnošću mogli ustvrditi, dao svoj prvi *autoportret*: ne samo da mu je autor odredio istu — odvjetničku — profesiju, nego se sličnosti otkrivaju i u nekim opisima konkretnih naravnih osobina, koje su gotovo istovjetne i kod autora i kod njegova glavnog junaka: (...) Dodamo li svemu tome i sudbinu Podgorskog, koji će svoj život završiti tragično — ludilom, na isti način kao i Ivica Kičmanović u Registraturi — to 'drugo ja' Kovačićevo — (stravičnog li predosjećaja vlastite sudbine!) - sve su pretpostavke tu koje govore da Jakob Podgorski nosi vrlo mnogo autobiografskog od Ante Kovačića. Konačno, Podgorski je tumač na vlas istih misli o ilirizmu, kakve je toliko puta izricao i Kovačić: (...).« (Šicel, 1984: 87-88)

⁷ U odnosu na roman *U registraturi* M. Ratković naglašava da je u njemu »(...) došla do izražaja njegova sklonost za pripovijedanjem, pa mjesto da ukratko prikaže pojedina lica i događaje, on o njima raspreda čitavu historiju, dajući u tom jednom djelu toliko životne građe, koja bi bila dovoljna za nekoliko romana. Zato se moglo desiti, da je zbog detaljnog izlaganja života Mecenina, Laurina i Mihina, Ivica Kičmanović, koji bi imao biti glavno lice romana, često potisnut u pozadinu, te pisac ne dospijeva ništa reći o njegovu životu izvan kuće, u školi, o njegovim drugovima i njihovim odnosima.« (Ratković, 1950: 24-25)

⁸ Pojam *autobiografizam* koristimo u značenju koje mu daje Magdalena Medarić: »Autobiografizmom držim da možemo nazvati književni postupak stilski markiran, koji predstavlja refleks žanra autobiografije a pojavljuje se u tekstovima koji sami po sebi nisu mišljeni ni recipirani kao autobiografije.« (Medarić, 1993: 46)

⁹ William Labov u tekstu *Preobražavanje doživljava u sintaksu pripovjednog teksta* (Revija, br. 2, 1984) kaže da je vrijedno pričanja ono što je zastrašujuće, opasno, nenormalno, divlje, ludo, čudesno, rijetko, neobično.

¹⁰ V. Šicel, 1984: 130.

¹¹ Prema knjizi Ante Kovačić, *Stihovi* (1949), koju je priredio i napomenama popratio M. Ratković, do 1876. Kovačić je objavio 11 pjesama: *Car Bajazet* (»Narod«, 1873.), *Elegija* (»Bunjevačka i šokačka vila«, 1873.), *Moja romanca* (»Bunjevačka i šokačka vila«, 1874.), *Molohijada* (»Bunjevačka i šokačka vila«, 1874.), *Jankovcu* (»Bunjevačka i šokačka vila«, 1874.), *Zorana* (»Vijenac«, 1875.), *Na majčinu krilu* (»Hrvatska lipa«, 1875.), *Na Sulji* (»Vijenac«, 1875.), *Junak Žeravina* (»Vijenac«, 1876.), *Hrvoje Hrvatić* (»Vijenac«, 1876.), *Noli turbare circulos meos* (»Vijenac«, 1876.).

¹² O *streljatoj molitvi* govori A. Kanižlić u molitveniku *Bogoljubnost molitvena*: »Mlgo će još biti korisno za provesti bogoljubnije i svetije danak od Boga dopušten, ako li priko dan k Bogu često podigneš tvoju pamet govoreći koju vruću, a kratku molitvicu ili odluku ponavljajući, ili na pomoć Boga i Gospu zazivajući, ili se priporučujući na priliku: Bože moj! na slavu tvoju ovi posao hoću činiti. Zarad tebe, o Bože moj, da ugodim prisvetoj volji tvojoj. Bože u pomoć moju nastoj. Bože! ne dopusti da se s tobom rastanem. O Bože moj! budi sveta volja tvoja. Bože! milostiv budi meni grišniku. Smiluj se meni Bože po velikomu milosrđu tvomu. Divico, Majko Božja! moli za me. Bože moj! u te virujem, u te ufam, tebe ljubim, smiluj se meni! O Isuse moj! volim umreti, nego tebe uvriditi.

Ove molitve zovu se molitve striljate, jer kano strila iz luka bačena brzo odleti; tako i ovake molitvice iz čista i bogoljubna srdca upućene, brzo prid Boga dođu. S ovimi molitvicam možemo se služiti kada prolazimo pokraj Križa ali Kipa, kada se nahodimo u poslu, u napasti i žalosti, i svakoj potrebi.« (Kanižlić, 1794: 2-3)

¹³ Leksikonsko tumačenje *liturgijske geste*: »Kretanje i držanje tijela za vrijeme različitih dijelova liturgijskih čina i obreda koji odaju ili konvencionalno izražavaju osjećaje što ih pri tom činu treba imati, npr. strahopoštovanje, divljenje, prošnju itd.« (Leksikon ikonografije, liturgike i simboličke zapadnog kršćanstva, uredio A. Badurina; Sveučilišna naklada Liber — Kršćanska sadašnjost; Zagreb 1985; str. 381.)

Po sadržaju liturgijske geste mogu biti: 1. sakramentalne (polaganje ruku, križanje), 2. molitvene (raširene ruke, uzdizanje očiju, klečanje, sklopljene ruke), 3. prinodne (podizanje predmeta u zrak), 4. pokorničke (genufleksija, prostracija, udaranje u prsa, inklinacija), 5. pozdravne (poljubac mira), 6. počasne (inklinacija, kađenje), 7. konvencionalne (sjedjenje, pranje ruku, porekcija, procesija).

Po dijelovima tijela liturgijske se geste odnose na: 1. čitavo tijelo (stajanje, sjedenje, prostracija, procesija), 2. glava (inklinacija, uzdizanje očiju, poljubac mira), 3. ruke (orans, sklopljene ruke, prekrižene ruke na prsima, polaganje ruku, udaranje u prsa, križanje, porekcija), 4. noge (klečanje, genufleksija).

¹⁴ »Klečanje. Kao što je Spasitelj klečeći molio na Maslinskoj gori tako i mi obavljamo svoje molitve klečeći, naročito onda kad hoćemo na naročiti način izraziti svoje strahopočitanje pred Gospodinom, ili svoje ništavilo i kajanje za svoje grijeh.« (Kniewald, 1937: 110)

¹⁵ Isto se ne bi moglo odnositi i na jedno pismo iz 1876. godine, upućeno A. Šenoi, u kojemu već s određenom dozom ironije Kovačić govori o »suznoj dolini«, »prodikovanju« i »bajanju« u samostanu: »Bio bih veoma rado sam doći k Vama, ali mi baš to priječi, što imademo praznike. Pa u ovakvo 'sablaznivo vrijeme', - kako baju moji ljudi u vlažnim zidinama, malo se tko može pustiti na slobodan zrak; jer mi se moramo moliti za one, koje Kupido 'zavezanih očiju' — u pokladno doba voda svojim dražesnim putevima trnjem posutima u ovoj 'suznoj dolini'! Tako se u nas prodikuje.« (Kovačić, 1950: 312-313 — Pisma. III Augustu Šenoi. Pisano negdje u pokladno doba 1876.)

Iz ovih je redaka priređivač Kovačićevih stihova M. Ratković zaključio: »I po pismu, kao i po pjesmi 'Junak Žeravina', moglo se naslućivati, da njihov autor ne će dugo ostati u sjemeništu.« (Kovačić, 1949: 267)

¹⁶ Ozbiljnost, odnosno odsutnost parodičnosti u odnosu na molitvu (u vremenu do 1876.) potvrđuje i odsutnost parodičnosti u odnosu na citate iz Mažuranićeve romantične pjesni (P. Pavličić) *Smrti Smail-age Čengića* uključene u pripovijetku *Miljenka*. I u kasnijim će Kovačićevim djelima biti prisutni citati iz *Smrti Smail-age Čengića*, ali vrlo često će ih pratiti ironičnost i parodičnost, što najbolje potvrđuje *Smrt babe Čengićkinje* (1881.).

¹⁷ Kao ilustraciju donosimo dva citata iz Kanižlićeve *Bogoljubnosti molitvene*:
- prvi — »Na čas smerti moje biti ću stavljen prid Božanstveno pristolje i čini mi se da vidim: (...)

2. Na livo paklenu hudobu, koja naterkujući na me prikazuje mi jednu golemu otvorenu knjigu da štijem upisane u njoj svekolike grihe života moga.

3. O desnu Anđela Stražanina žalosnim licem koji meni u jednoj maloj knjižici prikazuje ono malo dobra što sam učinio. O prikazanje strašno! o viđenje tužno i žalosno! (Kanižlić, 1794: 29)

- drugi — tijekom mise Knjiga se prenosi s jedne strane na drugu, a njeno je značenje simbolično, jer ga trebamo razumjeti ovako: »Za dati nam razumiti da mi po pripovijedanju Evanđelja jesmo prinešeni s lijeve strane na desnu, to jest iz tavnosti griha na svitlost milosti Božje.« (Kanižlić, 1794: 72)

¹⁸ Prije odabira lijevoga puta kao vlastita životnog puta Kovačićev lirski subjekt sklopljenih ruku izgovara privatnu molitvu prošnje, kojom moli za oprost grijeha, za neslušanje majčinih savjeta:

»On još grede ... znoj ga poli,
Zadrktale suhe kosti.
Ruke sklaplje, pa se moli:
'Bože sveti, prosti, prosti!
Dobre majke nijesam slušo,
Kad mi nije u svijet dala,
Kad je jadna zaplakala:
Nejdi, nejdi u svijet, dušo!

Nu što? Zar se plašim groma?
Ne! Razglabam tvoju silu.
Al' me pamet sjeća doma,
Srce goni k majke krilu.
K majke krilu' ... Nebo planu,
Njemu zape riječca plaha.« (Kovačić, 1949:71 — Na raskrižju)

¹⁹ »Napis o Kovačićevu romanu U registraturi izazvao je dosta oštru reakciju hrvatske književne historiografije koja je zamjerila Čedomilu osudu tog romana temeljenu na ideologiji kaptolske moralizatorske reakcije na taj roman; (...).« (Milanja, 1986: 35)

²⁰ »I tako, poslije oštre Bauerove kritike u 'Katoličkom listu', te jednake ocjene (ili, s obzirom na trenutak kada je objavljena i način kako je rečena, bilo bi točnije reći osude) Jakše Čedomila u zadarskoj 'Hrvatskoj', o tom djelu nije se pisalo punih deset godina.« (Jelčić, 1971: 6-7)

²¹ »Brz i nagao u školovanju, Čedomil je to bio i u kritičkom radu. Već 1888. piše on zapaženu i na svoj način dokumentiranu, premda u biti promašenu, kritiku Kovačićeva romana U registraturi.« (Frangeš, 1976: 255)

²² »Zbog optužbe za bezbožništvo, uredništvo 'Vienca' ubrzalo je završetak skraćivanjem pojedinih stranica; (...).« (Jelčić, 1997: 150)

²³ Crkveno zvono obično podsjeća čovjeka na molitvu i zbilju. Potvrđuje to npr. i sljedeći odlomak iz Jorgovanićeve pripovijetke *Ljubav na odru* (1876.): »To već nije sanja; Hvostov hoće da poludi; leti k prozoru i otvara ga naglo; s visine ga pozdravilo jasno modro nebo na kojem su se upravo počele upaljavati zvijezde, po ulicama vrvi svijet, i Hvostovu se pričinu da govori o njem s posmijehom, a sa tornjeva ječe žalobitim glasom zvona, opominjući na molitvu — Ave Maria ... « (Jorgovanić, 1970: 473-474)

²⁴ Kovačićevim je likovima, posebice onima sa sela, podnevno crkveno zvono poziv na molitvu, jer je ona dio njihova načina života. U nekom drugom prostoru i vremenu isto zvono postaje samo poziv na — ručak, kao što je to slučaj u crtici Ante Kovačevića (r. 1894.) *Nesretnik*: »Podne zazvoni sv. Nikola, a prihvati ga i sv. Marija. U njihovu skladnu zvonjavu upletoše se tužni i očajni glasovi tvorničkih sirena.

- Vrijeme je! — rekoše starci u isti mah, pa se digoše.« (Kovačević, 1936: 69)

²⁵ Učitelj Tomaš Branac u *Ladanjskoj sekti* to iskazuje ovako: »Kraj je lijep. Ljudi su siromasi, bogomolje i glupaci.« (Kovačić, 1964a: 100)

²⁶ »Muka bijaše prepisivati taj pojetov govor, pa me je žalio i sam plemeniti rođak Žorž, ljuteći se na ono mazalo i čankoliza što se onakvim litanijama usuđuje uznemiravati milostivoga, koji ionako ne može spavati ... (...) Milostivi dobrotvor stade napamet učiti, a učio je čitav mjesec dana. (...) ... Poglavitna, blagodarna, časna, velečasna, prečasna, velemožna, svijetla, presvijetla sva odlična i najodličnija gospodo! (...).« (Kovačić, 1964b: 54 — U registraturi)

²⁷ Objašnjenje vidi u bilješci br. 12.

²⁸ »Valja znati, da molitva iliti podignuće pameti k Bogu jest od dvi vrste. Molitva od prve vrste jest koja se čini srcem i jezikom, kakono kada Očenaš molimo. I ova se zove molitva glasovita.« (Kanižlić, 1794: 14)

²⁹ »Molitva od druge vrste jest koja se čini samom pameću ništa ne govoreći jezikom. I ova se zove molitva pametljiva iliti običajnim imenom promišljanje. Ovako mole u nebu duše blažene i anđeli čisti duhovi nejmajući tila ni jezika.« (Kanižlić, 1794: 14)

³⁰ »Laurizam« je pojam M. Krleže, koji on koristi u eseju o Kranjčeviću, a preuzima ga i I. Frangeš: »I odista, kad bismo htjeli govoriti o karakteru Kovačićeve umjetnosti, morali bismo prije svega raščistiti odnos između laurizma i realizma Kovačićeva. Ovdje su te težnje uvijek, i istodobno, prisutne u njegovu stvaranju. Drugim je piscima hrvatskim njegova vremena ta antinomija glasila: romantizam — realizam; takav je i Kovačićev glavni uzor, Šenoa, takav je Kovačić, takav je Gjaljski, takvi su i mnogi drugi. No, svima je njima erotika, na primjer, bila samo jedna od komponenata stvaranja. Kovačić je, međutim, bio strastven, neobuzdan, vatren, gotovo razbludan, on sreću nije mogao zamisliti bez topline ženskog zagrljaja, pa njegova pisma zaručnici nisu obične tirade zaljubljena mlaca, nego iskrena ispovijed pretjerane senzibilnosti. Preusko mu je bilo u kleričkoj halji, pretijesno u zidinama seminarskim.« (Frangeš, 1975: 402)

³¹ Laura do svoje šesnaeste godine živi »kao kakva svetica« (Čedomil, 1976: 287), moli se Bogu (»Uzdahnem i u duši se zahvalim bogu.« /Kovačić, 1964b: 172 — U registraturi). »Laurizam« u njoj potiskuje molitvu i Boga.

³² Amalija govori mladom Meceni: »Pusti, pusti ... Ja sam kršćanka: u molitvi osvanula mi zora, u molitvi omrknuo mrak. Tako me naučila kreposna i vrlo majka i otac moj. I ja, ja sam supruga — i ja ljubim drugoga! A prisegoh pred oltarom vjernost... Oh, ljubezniče moj, duša me boli evo tu u onim istim grudima u kojima za tebe kuca tako plemenito srce!... Da, ono ne traži računa ni odgovora budi u vjeri, budi u boga, budi u bračnim dužnostima! Ono samo živi, samo gori samo za tebe, ljubezniče moj ... jao, pa kako će se to sve svršiti... ?« (Kovačić, 1964b: 98 — U registraturi). I ovdje je »laurizam« istisnuo Boga.

³³ Milan Ratković, priređivač Kovačićeve knjige *Stihovi* (Zagreb 1949) navedenu pjesmu donosi u okviru poglavlja koje je naslovljeno kao *Pjesme objavljene poslije smrti pjesnikove i još neobjavljene pjesme*.

³⁴ Pjesmu donosimo u cijelosti prema knjizi navedenoj u prethodnoj bilješki (str. 225-226):

MOLITVA I KLETVA

Ah, koli si lijepa, dušo,
Kada toli žarko ljubiš!
Milija si po sto puti,
Kad u suzah mi se gubiš.
Anđeo si, kad me moliš,
Da ti podam kupu jeda.
Božica si, kad se ljutiš
Gdje ti dragi jeda ne da!
A kad kuneš, pa se kletva
Molitvicom slatkom vije -
Oh, tad si mi uzvišena
Iznad svake poezije!